

О. В. Левицька

Навчально-науковий інститут права та психології
 Національного університету "Львівська політехніка",
 асист. кафедри теорії та філософії права

ПІЗНАННЯ ПРАВОВОЇ ІСТИНИ: ФІЛОСОФСЬКО-ДОГМАТИЧНИЙ ВИМІР

© Левицька О. В., 2016

Досліджується істина, як правова догма у позитивному праві. Адже в наш час правосуддя повинно будуватись на світовій культурі духовного багатства, свободи та вироблених людською цивілізацією моральних засадах суспільного життя, уявленнях людства про істину, добро і справедливість.

Ключові слова: істина, догма, мораль, позитивне право, відповідальність, квазі, квазінорма, квазіправо, абсолютна істина, квазіістина.

О. В. Левицкая

ПОЗНАНИЯ ПРАВОВЫХ ИСТИН: ФИЛОСОФСКО- ДОГМАТИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Исследуется истина, как правовая догма в позитивном праве. Ведь в наше время правосудие должно строиться на мировой культуре духовного богатства, свободы и производимых человеческой цивилизацией моральных принципах общественной жизни, представлениях человечества об истине, добре и справедливости.

Ключевые слова: истина, догма, мораль, позитивное право, ответственность, квази, квазинорма, квазіправо, абсолютная истина, квазіистина.

O. V. Levytska

LEGAL KNOWLEDGE OF TRUTH: PHILOSOPHIC DOGMATIC DIMENSION

The article sseduetsya truth as legal dogma in positive law. Indeed, in our time, justice must be based on the culture of the world of spiritual wealth, freedom, and human civilization produced by the moral principles of social life, human representations and Steen goodness and justice.

Key words: truth, dogma, morals, positivelaw, liability, quasi, quasi-norm, quasi-law, absolutetruth, quasi-truth.

Постановка проблеми. Першочерговим завданням роботи є необхідність висвітлення істини як догми у позитивному праві.

Аналіз досліджень проблеми. Ця проблема частково відображена у наукових працях Арістотеля, Платона, Ф. Ніцше, А. Івіна, В. Свинцова, В. Хазієва, Г. Гуго, П. Екмана, С. Сливки, І. Нерського та інших науковців. Є доволі багато наукових статей, монографій та дисертаційних досліджень з цього питання.

Мета роботи – висвітлення самої істини як догми з філософсько-правової точки зору.

Виклад основного матеріалу. У процесі пізнання людина не тільки формує знання, а й оцінює їх. Істина як гносеологічне поняття характеризує відношення знання до реальності, точніше, до певного її фрагмента, що становить предмет пізнання. Знання є істинним, якщо воно відповідає своєму предмету. Таке розуміння істини починається від Платона і Арістотеля. Платон говорив: "... той, хто говорить про речі відповідно до того, які вони є, говорить правду той, хто говорить про них інакше, – бреше". Це розуміння вчені називають класичною концепцією істини.

В. Свинцов пише, що поняття істини містить особливу властивість знання, яке відображає фрагменти реальності [6]. В. Хазієв конкретизує це визначення: істина як знання відповідає адекватній дійсності, тобто відображає справжні фрагменти реальності [13]. Подібне визначення ми знаходимо у А. Івіна. Автор пише: "Згідно з класичним визначенням істини висловлювання істинне, якщо воно відповідає дійсності, і помилкове, якщо воно не відповідає їй" [2, с. 85].

Для того, хто розуміє єдність абсолютного і відносного у людських знаннях, однаково неприйнятні як догматизм, який підносить відносні істини в абсолют, що перетворює їх на непорушні, які не підлягають жодним змінам догми, так і релятивізм, що проголошує, що усі наші знання тільки відносні і не містять нічого абсолютного (отже, і об'єктивного) [11].

Будь-яка доктрина позитивного права і відповідна догма позитивного права висловлюють певну концепцію праворозуміння, як те чи інше загальне поняття права [1].

Проблеми, пов'язані з доктриною і догмою позитивного права, переважно розроблялися і продовжують розроблятися представниками різних шкіл і напрямів позитивістського праворозуміння. У центрі їхньої уваги завжди стояли питання юридико-догматичного трактування та аналізу чинного права, вивчення його джерел, їх коментування, тлумачення, систематизації тощо [1].

Основи правової доктрини і догми розробили римські юристи. Подальший розвиток доктрини і догми права пов'язаний з діяльністю середньовічних юристів. Зокрема, Г. Гуго розглядав "юридичну догматику" як одну з трьох складових частин юриспруденції (поряд з філософією позитивного права та історією права). При цьому під "юридичною догматикою" він розумів поєднання доктрини і догми позитивного права і з позитивістських позицій трактував "юридичну догматику" як "юридичне ремесло", для якого достатньо емпіричного знання про джерела чинного права. Надалі (особливо з II половини XIX ст.) проблеми юридичної догматики посідають центральне місце в юриспруденції – як в теоретичних, так і в галузевих юридичних дисциплінах [1].

У руслі юридико-догматичного трактування права сформувалася і аналітична юриспруденція (Д. Остін, Ш. Амос та ін.). Ідеї цього напрямку отримали подальший розвиток у працях неопозитивістів у XX ст. (Г. Кельзен, Г. Харт та ін.). Найпоследовніше неопозитивістська концепція правової доктрини і догми представлена у "чистому вченні про право" Г. Кельзена [1].

Загалом позитивістські розробки правової доктрини і догми зробили великий внесок у розвиток юриспруденції, у збагачення її понятійного словника і методологічного арсеналу. Своїми дослідженнями в області доктрини і догми позитивного права вони справили великий вплив на процес раціоналізації та вдосконалення чинного права у дусі відповідних доктринальних положень про джерела, систему і структуру позитивного права, способи його тлумачення, уніфікації та систематизації, про належні форми правотворчості та правозастосовну діяльність тощо. Розроблені ними юридико-технічні конструкції, способи і прийоми аналізу чинного права зберігають своє пізнавальне значення для представників усіх напрямів доктринального трактування права [1].

Представники природно-правової думки мало займалися доктринальними проблемами позитивного права і, за рідкісним винятком (в особі, наприклад, середньовічних юристів, деяких представників "відродженого природного права" у XX ст.), не розробляли зі своїх позицій будь-яких спеціальних навчань про позитивне право. Їх основна увага була зосереджена на трактуванні природного права і природно-правової критики позитивного права, але не на питаннях теорії позитивного права [1].

В сучасних умовах необхідність розроблення проблем доктрини і догми позитивного права з позицій юридичного праворозуміння диктується вже не тільки загальнотеоретичними міркуван-

нями, а й істотними змінами в самому позитивному праві, які пов'язані із закріпленням в конституціях багатьох країн основних природних (природжених і невідчужуваних) прав і свобод людини. Причому йдеться не тільки про визнання цих природних прав і свобод як позитивних прав, а й про необхідність відповідності усього позитивного права цим природним правам і свободам. Крім того, ці конституції визнали також і загальновизнані принципи і норми міжнародного права пріоритетною складовою своєї національної системи позитивного права [1].

Проте ця докорінна модернізація змісту сучасного позитивного права не знайшла ще свого адекватного відображення ні в звичних позитивістських доктринах і догмах позитивного права, ні у належних природно-правових розробках доктринальних проблем позитивного права.

У вітчизняній юридичній літературі доктринально-догматична проблематика позитивного права висвітлюється загалом з традиційних позитивістських позицій. Нові, конституційно визнані і закріплені пріоритетні частини чинного позитивного права, по суті, залишаються поза цими позитивістськими доктринальними уявленнями про позитивне право, його джерела, системи тощо [1].

Між тим зрозуміло, що у будь-якому доктринальному трактуванні сучасного позитивного права повинні бути в належний спосіб враховані названі конституційні положення, зміст яких полягає у визнанні двох нових пріоритетних джерел позитивного права – природжених і невідчужуваних прав і свобод людини (тобто, по суті, природних прав людини) і загальновизнаних принципів і норм права. Причому основні права і свободи людини, визнані нормами позитивного права, за змістом конституційних положень є не тільки реальними, вже набутими суб'єктивними правами кожного індивіда, але мають також вихідне загально-правове значення, так що усі інші норми позитивного права повинні відповідати (і не повинні суперечити, порушувати) основним правам і свободам людини [1].

Догматична тенденція не помічати відносність знань небезпечна тим, що веде до застою пізнання, фанатичного фундаменталізму і нездатності зрозуміти інші погляди, в яких теж може міститися істина [4].

Наука вчить нас, що ми здатні не тільки пізнавати, але й що ми здатні пізнавати обмежено, – пише Б. Рассел. Жодного іншого критерію істини людство не має у своєму розпорядженні. У кінцевому рахунку тільки на основі практики можна встановити існування об'єктивної істини у людських знаннях, і практика в своєму розвитку забезпечує виконання цього завдання [4].

На нашу думку, догмою ж можна назвати певну істину чи факт, який є неоспорюваним. Істиною ж є певна гносеологічна характеристика мислення, проте тільки в тому випадку, коли вона відповідає своєму предмету, тобто представляє його в своїй сутності. Брехнею називають те, що викривляє істину.

У правовому розумінні викривленою істиною можна назвати квазіістину. Такими ж похідними від цього поняття є і квазіправо, і квазінорма.

“Квазі” – означає несправжнє, уявне, хибне, неправдоподібне. Норма з латинської означає правило, або припис, чинний у певній сфері, і який потребує свого виконання [4].

Норма права – це загальнообов'язкове правило поведінки, сформоване у суспільстві, відповідно до визнаної в ньому справедливої міри свободи і рівності та формально визначене (встановлене чи санкціоноване) і забезпечене державою з метою регулювання, охорони та захисту суспільних відносин. Зазначимо, що природні права людини, якщо вони не закріплені у формах права (тобто формально не визначені), є також чинним правом і підлягають забезпеченню державою так само, як і інші норми права [12].

Тобто ми можемо стверджувати, що квазінорма – це в певний спосіб встановлене твердження, яке стало правилом поведінки, сформоване під впливом хибного уявлення істини предмета, чи те, що являє його сутність.

Право – це зумовлена природою людини і суспільства система регулювання суспільних відносин, що виражає свободу особистості, та якій притаманні нормативність, формальна визначеність в офіційних джерелах і забезпеченість можливістю державного примусу [5].

Отже, квазіправо – це викривлене уявлення про систему загальнолюдських та загальнообов'язкових, формально-визначених норм.

Юридичні норми не є метанормами, вони формують уявне право, інколи й несправжнє, фальшиве. У науці доводиться, що право і юридичні норми не можна ототожнювати, право не повинно зводитися до волі держави, оскільки цим принижується людина, заперечується методологічний плюралізм у праві, не враховується філософська антропологія. Тобто право треба розглядати, як різновид корпоративного позитивного права, що це право буде юридизованим, одержавленим, навіть якщо в його основу покладено релігійні норми. Для глибшого розуміння цього правового явища з метою недопущення квазіправа необхідно вдаватися до філософії [8, с. 71].

Чи не можна приймати за істину ті догми, що є загальноприйнятими? Віра в істинність будь-яких ідей – один з найважливіших стимулів людської діяльності, зокрема суддівської. Здебільшого вона дає людині сили, необхідні для того, щоб наполегливо, незважаючи на усі перепони, прагнути до поставленої мети і досягати її. Але якщо ідея не має надійного обґрунтування, віра в її істинність може позбавити людину розуму, перетворити його в догматика або божевільного фанатика, який не бачить, не чує і не розуміє нічого, що не вкладається в його віру [11].

Сьогодні норми моралі отримують ідейне обґрунтування і подаються у вигляді загальноприйнятих настанов, як потрібно людині поводитись за різних обставин. Ці настанови забезпечуються вихованням суспільного обов'язку, совісті, формами духовного впливу.

Мабуть, перші моральні заповіді щодо істини правосуддя можна відшукати ще в Біблії: особливо дев'ята заповідь, яка буде актуальною завжди, бо забороняє одне з найаморальніших діянь – лжесвідчення, чи брехня, тобто те, що перечить правильній абсолютній істині.

Якнайповніше визначення істини представлено в енциклопедичному словнику: істина – це об'єктивний зміст свідомості, адекватне відображення предметів і явищ дійсності. Тут ми знаходимо класифікацію видів істини, виділяємо: об'єктивну, конкретну, абсолютну і відносну істини: об'єктивно визначаємо істину, яка є об'єктивна за змістом і в той самий час суб'єктивна за формою (є результатом розумової діяльності); конкретно називають таку істину, яка розкриває істотні аспекти явищ з урахуванням конкретних умов їх розвитку; істина, яка відображає предмети і явища дійсності не повністю, називається відотною; абсолютною визнається лише та істина і лише тоді, коли вона дає остаточне знання певних аспектів дійсності [9].

Отже, ми можемо стверджувати, що квазіістина – це хибне, необ'єктивне відображення предметів правової дійсності.

Багато філософів вважають, що відносність істини полягає у самому об'єкті пізнання. Будь-який об'єкт пізнання невичерпний, мінливий, має безліч властивостей. Тому повне дослідження об'єкта фактично неможливе. Істина відносна, оскільки вона відображає об'єкт не повністю, а тільки частково [10].

І. Нарський наводить чотири докази відносності істини. Перший доказ: знання про навколишню дійсність ми отримуємо за допомогою сприйняття, через органи чуття. На сприйняття впливає суб'єктивний досвід людини. Тому ми не можемо стверджувати, що отримане нами знання правильно відображає дійсність. Другий доказ полягає у тому, що важко упевнитися в точності вимірювань і обчислень, за допомогою яких були отримані знання. Третій доказ – істина (як уже згадувалося раніше) лише частково відображає предмети і явища дійсності. Четвертий доказ – у змісті істини відсутній вичерпний перелік умов, який би констатував правильність нашого сприйняття дійсності [3].

Він виділяє три види абсолютної істини: перший – це всеосяжне знання про усю об'єктивну і суб'єктивну реальність; другий – справжні елементи знання, які входять до складу відносних істин; третій – остаточні знання, зафіксовані у судженнях типу “вічних істин”, тобто знання, які підтверджені історією і не можуть бути змінені [3].

Л. Новак розрізняє не тільки “абсолютну”, але і “повну”, “цілісну”, “остаточну” і “фрагментарну” істини: абсолютна істина – це беззастережно справжнє висловлювання; “повна” істина – це вичерпна відповідь на цю проблему, якій передувала група щодо справжніх, тобто приблизних висловлювань; “Цілісна” істина – поєднання усіх повних істин про різні сторони деякого об'єкта; істина “остаточна” – це безліч усіх цілісних істин про різні об'єкти, що розкриває їх сутнісні зв'язки і відносини [3, с. 31].

Як справедливо зазначають деякі автори, до складу відносної істини входять елементи абсолютної істини. Тут і виникає парадокс відносної істини, який полягає у тому, що відносна істина у своєму ядрі містить абсолютну істину, але не зводиться до неї. У вітчизняній філософії парадокс відносної істини відображений на основі наступних тез: до складу відносної істини належать абсолютно істинні твердження; гносеологічно невизначені твердження згодом будуть змінені або виключені; істинні твердження можуть розглядатися як відносні до зворотного ступеня хибності, а залежно від зміни умов, посилення практичних вимог або їх заміни можуть перетворитися у брехню, тоді “істина стане помилкою, омана – істиною”; твердження типу “вічні істини” можуть бути не тільки абсолютними, але й відносними. У відносну істину ці твердження перетворюються у тому випадку, якщо в практичних вимогах до знання акцент робиться на точності констатації деяких фактів, на максимально досяжній повноті знання про зміст цих фактів [3, с. 31].

Поняття відносної істини тісно переплітається з поняттям “омана”. У зміст відносної істини можуть входити невизначені твердження, тобто омани. Крім того, уся історія людства показує, що шлях до істини лежить через омани.

Поняття “омана” схоже за значенням з поняттям “брехня”, тому вважаємо за необхідне позначити їх відмінності. В. І. Свинцов визначає омани “як відношення незбігу об’єктивної істинної характеристики знання з його суб’єктивною оцінкою в категоріях істини і брехні” [6, с. 83]. А. Г. Спіркін подає таке визначення омани: “Омана – це зміст свідомості, який не відповідає реальності, але приймається за істинний...”. Відмінною особливістю висловлювання брехні, на відміну від омани, є свідоме спотворення знаної істини. До того ж аналіз філософської та психологічної літератури показав, що багато авторів ставить поняття “омана” і “брехня” в один ряд і вважає їх синонімічними [10, с. 462].

І. Кант в “Критиці чистого розуму” дає визначення поняття “брехня” (“aliudlinguapromptum, aliudpectoreinclusumgerere). Честолубство... змусило одних приховувати щось, інших тримати напоготові на язиці” [5, с. 453]. Він вважає: якщо людина знає, що говорить неправду, то її висловлювання називається брехнею, відзначає, що навіть нешкідливу брехню не можна вважати невинною, оскільки вона “залишається серйозним порушенням обов’язку по відношенню до самого себе” [5, с. 453]. Подібна брехня, пише автор, принижує людську гідність, ставить під сумнів порядність особистості людини і позбавляє її довіри з боку оточуючих людей [6].

В. Штерн визначає: “...брехня як свідоме, неправильне показання, що слугує для того, щоб шляхом обману досягти певних цілей” [7, с. 79]. Автор виділяє три ознаки брехні: людина повинна усвідомлювати хибність висловлюваного їм повідомлення; повинен бути намір обманути співрозмовника; у висловленні має бути присутня доцільність, прагнення отримати вигоду або уникнути негативних наслідків ситуації, що склалася (людина завжди має певні мотиви і мету, які спонукають її повідомляти неправдиве повідомлення) [7].

П. Екман визначає, брехня, як “свідоме спотворення знаної істини” [14, с. 17]. “Неправда” буває двох різновидів. По-перше, вона розглядається як еквівалент омани, коли людина сама не знає і не усвідомлює, що повідомляє помилкове твердження. Подібне висловлювання не можна вважати брехнею, оскільки воно висловлюється на неусвідомленому рівні, не має будь-яких мотивів, не переслідує будь-які цілі. По-друге, неправда розглядається як наслідок обмеженості знання. Наприклад, людина може описувати зовнішню поведінку оточуючих, не знаючи, що ними рухає, які цілі вони переслідують насправді [14, с. 16].

Людина знає про те, що їй не все відомо про висловлювану інформацію, але повідомляє її. Вона ще не бреше, але вже не говорить правду. Замовчування правди Пол Екман вважає одним з видів брехні. Тому ми обґрунтовано вважатимемо неправду лише різновидом брехні. Крім того, поняття “неправда” близьке за значенням до поняття “оман”, тому що в обох випадках йдеться про неповну знання, яким володіє людина у цій ситуації. Відмінності цих понять полягають у тому, що поняття “оман” характеризує внутрішню позицію людини. Поняття “неправда” більшою мірою відображає феномен комунікативного процесу, тобто феномен безпосереднього сполучення інформації співрозмовника, в якій сам інформатор помиляється [14].

“Обман” – це напівправа, що провокує людину робити помилкові висновки з достовірних фактів. Обман розрахований на те, що співрозмовник зробить помилкові висновки з достовірних фактів. Під час викладення інформації відбувається перенесення першорядних акцентів на другорядні. Інформатор намагається спрогнозувати поведінку співрозмовника. Він припускає, яким фактам більшою мірою повірить співрозмовник, і відповідно до цього прогнозу буде своє повідомлення, що лише частково відповідає істині [14]. Тобто “обман” це ще є один із видів брехні. Дезінформація – це завідомо неправдива передача (об’єктивно) помилкового знання як істинного або (об’єктивно) істинного знання як помилкового.

Висновки. Отже, право повинно орієнтуватися на цінності людини, тому метою людського розуму є істина, яку необхідно встановити, базуючись на позитивно-правових догмах. Абсолютна істина не повинна підлягати жодним сумнівам і формуватись незалежно від емоцій чи особистого світогляду. Априорі кожна особа починає розуміти правову істину, спираючись на факти, тобто на об’єктивний зміст свідомості, адекватне відображення предметів і дійсності. Саме це впливатиме на недопущення квазіістин.

1. Доктрина і догма права / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kursach.com/biblio/0010019/501.htm>. 2. Ивин А. А. Каузальное определение истины // Науч. докл. высш. шк. “Филос. науки”. – 1978. – № 4. – С. 85–93. 3. Нарский И. С. Диалектика относительности и абсолютности истины // Науч. докл. высш. шк. “Филос. науки”. – 1975. – № 5. – С. 27–37. 4. Норма / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0>. 5. Право / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE>. 6. Свинцов В. И. Заблуждение, ложь, дезинформация (соотношение понятий и терминов) // Философские науки. – 1982. – № 1. – С. 76–84. 7. Симоненко С. И. Психологическое основание ложности и правдивости сообщений // Вопросы психологии. – 1998. – № 3. – С. 78–84. 8. Сливка С. С. Канонічне право: навч. посіб. / С. С. Сливка. – К.: Атіка, 2013. – 232 с. 9. Советский энциклопедический словарь: 2-е изд. – М., – 1982. – 1600 с. 10. Спиркин А. Г. Философия: учеб. – М.: Гардарики, 2000. – 816 с. 11. Теорія істини / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://uareferat.com/%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B8>. 12. Теорія права і держави. Норма права, її ознаки / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1930081643107/pravo/norma_prava_oznaki. 13. Хазиев В. С. Философское понимание истины // Философские науки. – 1991. – № 9. – С. 54–60. 14. Экман П. Нужна ли хорошая память, чтобы врать? // Семья и школа. – 1994. – № 1. – С. 20–21.

REFERENCES

1. Doktryna I dohma prava / [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <http://www.kursach.com/biblio/0010019/501.htm>. 2. Yvyn A. A. Kausalnoe opredelenye ystyny // Nauch. dokl. vyssh. shk. Fylos. nauky. 1978. – № 4. – С. 85–93. 3. Narsky Y. S. Dyalektyka ot nosytelnostyy absolyutnosty ystyny // Nauch. dokl. vyssh. shk. Fylos. nauky. 1975. – № 5. – С. 27–37. 4. Norma / [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0>. 5. Pravo / [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE>. 6. Svyntsov V. I. Zabluzhdenye, lozh, dezyinformatsyya (sootnoshenye ponyaty y termynov) // Fylosofskiye nauky. 1982. – № 1. – С. 76–84. 7. Simonenko SI Psyholohycheskiye osnovanye lozhnomy i pravdyvostysoobshchenyy // Voprosy psyholohyy. 1998. – № 3. – С. 78–84. 8. Slyvka S. S. Kanonichne pravo: navch. posib. / S. S. Sliyva – K.: Atika, 2013. – 232 p. 9. Sovetsky entsyklopedychesky slovar. 2nd ed., Moscow, – 1982. – 1600 s. 10. Spyrky A. H. Fylosofyia: Uchebnyk M.: Hardaryky, – 2000. – 816 s. 11. Teoriya istyny / [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <http://uareferat.com/%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B8>. 12. Teoriya prava I derzhavy. Norma prava, yiyi oznaky / [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: http://pidruchniki.com/1930081643107/pravo/norma_prava_oznaki. 13. Hazyev V. S. Fylosofskoe ponymanye ystyny // Fylosofskiye nauky. 1991. – № 9. – С. 54–60. 14. Ekman P. Nuzhna ly horoshaya pamyat chtob vrat? // Semya y shkola. 1994. – № 1. – С. 20–21.